

ÁEIN-E HOKMRANI (Scientific Journal on The Islamic Governance)
Vol.3 / No.5 / Spring & Summer 2025
P-ISSN: 2980-7808
E-ISSN: 3092-7919
<https://aeinehokmrani.iict.ac.ir>

Desirable Islamic Governance and Cyberspace Governance

Hatef Pourrashidi Alibigloo

Assistant Professor, Department of Communication, Faculty of Social Sciences, University of Religions and Denominations, Qom, I.R.Iran (Corresponding Author)
Email: h.pourrashidi@gmail.com

Javad Alipur

Assistant Professor, Department of Political Science, Faculty of Law and Social Sciences, University of Tabriz, Tabriz, I.R.Iran
Email: alipur@tabrizu.ac.ir

Citation

PourrashidiAlibigloo,H. , Alipur,J. (2025). Desirable Islamic Governance and Cyberspace Governance, *Aeine Hokmrani*, 3(5), 209-232
[10.22034/ah.2025.2057937.1035](https://doi.org/10.22034/ah.2025.2057937.1035)

Type of Article: Reserch Article

Received: 16 September 2024

Revised: 06 January 2025

Accepted: 19 April 2025

Publish Online: 22 June 2025

Abstract

In the era of profound digital technological transformations, cyberspace governance has become one of the most complex and critical challenges facing governments and societies. The main objective of this paper is to elucidate the dimensions and components of desirable Islamic governance and to provide a conceptual framework for its implementation in the cyberspace of the Islamic Republic of Iran. The central research question of this study is: How can Islamic governance, utilizing its specific indicators and approaches, be implemented efficiently and satisfactorily in cyberspace? The research methodology is based on documentary and comparative analysis. By reviewing scientific sources, international documents, and domestic studies, the key indicators of desirable Islamic governance were identified and compared with other governance models. The findings of the study indicate that indicators such as justice, spirituality, human dignity, transparency, participation, and adherence to Islamic values and rulings differ fundamentally from Western governance models. Achieving these indicators in cyberspace requires redefining policies and structures based on Iran's religious and cultural foundations. Ultimately, this paper provides practical recommendations and a localized framework, paving the way for efficient policymaking aligned with the country's cultural and religious identity in cyberspace governance and contributing to the advancement of the scientific literature in this field.

Keywords

Cyberspace, desirable Islamic governance, good governance, participation, rule of law

E

II
A
I

Scientific Journal on The Islamic Governance
Vol.3 / No.5 / Spring & Summer 2025

Publisher: Publications Organization of the Research Institute of Islamic Culture and Thought
© The Author(s)

دوفصلنامه علمی پژوهشی در حوزه حکمرانی اسلامی
سال سوم / شماره ۵ / بهار و تابستان ۱۴۰۴
P-ISSN: 2980-7808
E-ISSN: 3092-7919
<https://aeinehokmrani.iict.ac.ir>

حکمرانی اسلامی مطلوب و حکمرانی فضای مجازی

هاتف پوررشیدی علی بیگلو ^{ID}

استادیار گروه ارتباطات، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه ادیان و مذاهب، قم، جمهوری اسلامی ایران (نویسنده مسئول)
Email: h.pourrashidi@gmail.com

جواد علی پور ^{ID}

استادیار گروه علوم سیاسی، دانشکده حقوق و علوم اجتماعی، دانشگاه تبریز، تبریز، جمهوری اسلامی ایران
Email: alipor@tabrizu.ac.ir

استناد به این مقاله:

پوررشیدی علی بیگلو، هاتف و علی پور، جواد (۱۴۰۴). حکمرانی اسلامی مطلوب و حکمرانی فضای مجازی، نشریه آیین حکمرانی، ۳(۵)، ۲۰۹-۲۳۲

[10.22034/ah.2025.2057937.1035](https://doi.org/10.22034/ah.2025.2057937.1035)

نوع مقاله: پژوهشی
تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۶/۲۶
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۱/۳۰
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۳/۱۰/۱۷
تاریخ انتشار آنلاین: ۱۴۰۴/۰۴/۰۱

چکیده

در عصر تحولات ژرف فناوری دیجیتال، حکمرانی فضای مجازی به یکی از پیچیده‌ترین و مهم‌ترین چالش‌های پیش روی دولت‌ها و جوامع تبدیل شده است. هدف اصلی این پژوهش، تبیین ابعاد و مؤلفه‌های حکمرانی اسلامی مطلوب و ارائه چهارچوبی مفهومی برای پیاده‌سازی آن در فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران است. پرسش محوری پژوهش، این است که چگونه می‌توان با بهره‌گیری از شاخص‌ها و رویکردهای اختصاصی حکمرانی اسلامی، این‌گونه از حکمرانی را به‌صورت کارآمد و رضایت‌بخش در فضای مجازی به‌کار گرفت؟ روش‌شناسی تحقیق بر پایه تحلیل اسنادی و تطبیقی است که از راه بررسی منابع علمی، اسناد بین‌المللی و پژوهش‌های داخلی، شاخص‌های کلیدی حکمرانی اسلامی مطلوب استخراج و با دیگر مدل‌ها مقایسه شده‌اند. دستاوردهای پژوهش، نشانگر آن است که شاخص‌هایی چون عدالت، معنویت، کرامت انسانی، شفافیت، مشارکت و التزام به ارزش‌ها و احکام اسلامی، تفاوت‌های بنیادینی با مدل‌های غربی دارند و تحقق آن‌ها در فضای مجازی، نیازمند بازتعریف سیاست‌ها و ساختارها براساس مبانی دینی و فرهنگی ایران است. درنهایت این مقاله با ارائه راهکارهای عملی و چهارچوبی بومی، زمینه را برای سیاست‌گذاری کارآمد و منطبق با هویت فرهنگی - دینی کشور در حوزه حکمرانی فضای مجازی فراهم می‌سازد و به گسترش ادبیات علمی این حوزه کمک می‌کند.

واژگان کلیدی

فضای مجازی، حکمرانی اسلامی مطلوب، حکمرانی مطلوب، مشارکت، حاکمیت قانون.

جهان امروز، شاهد تحولات شگرف فناوری‌های دیجیتال است که فضای مجازی را به زیست‌بومی نوین و پویا تبدیل کرده و تمامی جنبه‌های زندگی فردی، اجتماعی، اقتصادی و سیاسی را تحت تأثیر قرار داده است. این فضا با ویژگی‌هایی مانند سرعت بالای انتقال اطلاعات، نبود محدودیت‌های جغرافیایی، ناشناس بودن نسبی کاربران و امکان تعامل دوسویه، به بستری پیچیده برای حکمرانی تبدیل شده است. در این میان بروز فناوری‌های پیشرفته مانند وب 2.0 و 3.0، اینترنت پرسرعت 5G، متاورس و هوش مصنوعی، چالش‌هایی همچون نقض حریم خصوصی، کلاهبرداری‌های آنلاین، نشر اخبار جعلی، تهدیدهای امنیتی سایبری و فعالیت‌های تروریستی در فضای مجازی ایجاد کرده است (فیروزآبادی و احمدآبادی، ۱۳۹۹، ص ۵۶۴). این مسئله سبب شده است که بحث‌های پیرامون حکمرانی فضای مجازی، وارد مرحله جدیدی شده و لزوم اعمال حکمرانی در این حوزه را بیش از گذشته مطرح کند. از این رو می‌توان ادعا کرد که حکمرانی مؤثر در فضای مجازی، از جنبه‌های گوناگونی دارای اهمیت است؛ چراکه این فضا، با گسترش شبکه‌ای شدن جوامع و حضور گسترده گروه‌های گوناگون سنی و اجتماعی، به یکی از مهم‌ترین بسترهای تعاملات انسانی تبدیل شده است (روحانی و روحانی، ۱۴۰۲، ص ۶۵). بی‌شک، کم‌توجهی به این حوزه می‌تواند به آشفتگی در سیاست‌گذاری، کاهش اعتماد عمومی، اتلاف منابع و حتی بروز بحران‌های کارآمدی بینجامد؛ چراکه نبود چهارچوب‌های قانونی و نظارتی مناسب می‌تواند سبب افزایش جرائم سایبری، نقض حقوق شهروندان و تضعیف ثبات اجتماعی و اقتصادی شود. این در شرایطی است که حکمرانی مناسب، فضایی امن و شفاف ایجاد می‌کند تا در آن شهروندان بتوانند به صورت فعال، در تصمیم‌گیری‌ها مشارکت کنند، از حقوق خود بهره‌مند شوند و به نهادهای حاکمیتی اعتماد داشته باشند. البته نباید این مقوله را هم از ذهن دور داشت که امروزه، مفهوم «حکمرانی» از دولت‌داری سنتی که به نهادهای رسمی و اعمال قدرت متمرکز محدود بود، به فرایندی جامع‌تر گسترش داده که دربرگیرنده تعاملات پیچیده میان نهادهای دولتی، جامعه مدنی، بخش خصوصی و شهروندان است (هداوند، ۱۳۸۴،

ص ۵۳). در این راستا، می‌توان گفت که حکمرانی اسلامی مطلوب، گامی مؤثر در این حوزه است؛ چراکه با تکیه بر ارزش‌های توحیدی و عدالت‌محور، پاسخی بومی و فراخور با فرهنگ ایرانی - اسلامی، راهکارهای لازم برای حکمرانی خوب را ارائه می‌دهد. این رویکرد، با جلب رضایت شهروندان و تقویت سرمایه اجتماعی، به پایداری نظام سیاسی کمک می‌کند. همچنین، در جهانی که فضای مجازی فرهنگ‌ها و ارزش‌های گوناگون را در معرض تقابل قرار می‌دهد، برگزیدن رویکردی بر پایه ارزش‌های اسلامی می‌تواند هویت فرهنگی و دینی جامعه را حفظ کرده و از تأثیرات منفی جهانی‌سازی غیرکنترل‌شده جلوگیری کند.

مفهوم حکمرانی از دهه ۱۹۹۰م به‌عنوان موضوعی محوری در علوم سیاسی و مدیریت عمومی مطرح شده است. گزارش کمیسیون جهانی حکمرانی (۱۹۹۵م) آن را فرایندی مستمر برای هماهنگی منافع متضاد و اتخاذ تصمیمات جمعی تعریف کرده که دربرگیرنده نهادهای رسمی و قراردادهای غیررسمی است (هداوند، ۱۳۸۴، ص ۵۳). در ادبیات جهانی، حکمرانی خوب با شاخص‌هایی همانند پاسخگویی، اجماع‌محوری، مشارکت، حاکمیت قانون، کارایی، عدالت و شفافیت تعریف شده است. برنامه توسعه سازمان ملل متحد بر این ویژگی‌ها تأکید دارد، در حالی که بانک جهانی معیارهایی مانند حق اظهارنظر، ثبات سیاسی، کارآمدی دولت، کیفیت مقررات و کنترل فساد را معرفی کرده است (مرشدزاده، ۱۳۹۶، ص ۱۲۵). در تحقیق مفتوح و همکاران (۱۳۹۴) درباره حکمرانی خوب بر مؤلفه‌هایی چون شفافیت، مسئولیت‌پذیری و انعطاف‌پذیری تأکید شده است (مفتوح و همکاران، ۱۳۹۴، ص ۱۵۲). افزون بر اینکه کاوه پیشقدم و همکاران (۱۴۰۲) هم با استناد به رساله «تنبیه الامة و تنزیه الملة» آیت‌الله نائینی، مؤلفه‌های حکمرانی اسلامی مطلوب را دربرگیرنده آزادی، برابری، حفظ حقوق عامه، مقابله با استبداد و نظارت بر حاکمان دانسته‌اند (کاوه پیشقدم و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۱۳). با این حال کاربرد این مؤلفه‌ها در فضای مجازی کمتر بررسی شده است که این پژوهش در پی پرکردن این شکاف را دارد.

هدف این پژوهش، تدوین چهارچوبی مفهومی و عملی برای اعمال حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی است تا با ارزش‌های اسلامی و نیازهای جامعه ایرانی هم‌راستا

باشد. به همین سبب این مطالعه به بررسی شاخص‌های کلیدی حکمرانی اسلامی مطلوب همچون عدالت، مشارکت، پاسخگویی و انعطاف‌پذیری و تطبیق آن‌ها با ویژگی‌های فضای مجازی، از جمله امنیت سایبری، حفاظت از حریم خصوصی و مدیریت تعاملات دیجیتال، محدود شده است.

در این راستا این پژوهش در پی پاسخ به این پرسش است که چگونه می‌توان حکمرانی اسلامی مطلوب را با شاخص‌ها و رویکردهای ارزش‌محور خود در فضای مجازی به گونه‌ای کارآمد و رضایت‌بخش اجرا کرد؟ فرضیه این پژوهش هم بر این مسئله استوار است که «حکمرانی اسلامی مطلوب، با تأکید بر مبانی توحیدی، عدالت‌محور و مشارکت‌محور، می‌تواند چهارچوبی جامع و پایدار برای مدیریت فضای مجازی ارائه دهد که افزون‌بر حفظ امنیت و حریم خصوصی، مشارکت فعال شهروندان را تضمین کرده و پاسخی بومی به چالش‌های این حوزه ارائه کند».

برای رسیدن به هدف پژوهش و پاسخ به پرسش پژوهش، از روش اسنادی بهره گرفته شده است. در این باره منابع علمی، اسناد بین‌المللی و پژوهش‌های داخلی پیرامون حکمرانی، حکمرانی خوب و فضای مجازی واکاوی شده است؛ چراکه این رویکرد، امکان بررسی نظام‌مند مفاهیم نظری و کاربردی را فراهم کرده و به تدوین چهارچوبی فراخور با شرایط کشور کمک می‌کند.

این پژوهش برای نخستین بار امکان اعمال حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی را بررسی می‌کند و چهارچوبی بومی ارائه می‌دهد که از مدل‌های غربی متمایز است. این پژوهش با تأکید بر ارزش‌های اسلامی، مشارکت مردمی و پاسخگویی، راهکارهایی عملی برای مدیریت چالش‌های فضای مجازی، همچون جرائم سایبری و حفاظت از حریم خصوصی، ارائه می‌دهد که با هویت فرهنگی و دینی ایران همخوانی دارد.

۱. چهارچوب مفهومی

در این پژوهش، برای پرهیز از اختلاط مفهومی و ایجاد وضوح بیشتر در تحلیل، تعاریف

زیر مدنظر قرار گرفته است:

الف. حکمرانی (Governance): مجموعه‌ای از فرایندهای تعاملی و شبکه‌ای است که به وسیله آن، تصمیمات گرفته شده و اجرا می‌شوند. این فرایند، دربرگیرنده بازیگران دولتی (مانند دولت، نهادهای قانون‌گذار) و غیردولتی (مانند جامعه مدنی، بخش خصوصی، نهادهای بین‌المللی) است و به دنبال اداره امور مشترک و تنظیم روابط میان ذی‌نفعان، برای دستیابی به اهداف جمعی است. حکمرانی فراتر از مفهوم صرفاً «دولت» یا «حکومت» است و بر شیوه‌ها و سازوکارهای مدیریت تأکید دارد (هداوند، ۱۳۸۴، ص ۵۳ / UNDP, 2010).

ب. حکمرانی خوب (Good Governance): الگویی از حکمرانی است که بر شاخص‌هایی چون شفافیت، پاسخگویی، مشارکت، قانون‌مداری، کارآمدی، اثربخشی، عدالت، برابری و کنترل فساد تأکید دارد. این مفهوم بیشتر در ادبیات توسعه غربی و به وسیله نهادهایی همچون سازمان ملل متحد و بانک جهانی مطرح شده است و هدف آن، ارتقای کارآمدی و مشروعیت نظام‌های حکمرانی است (مرشدزاده، ۱۳۹۶، ص ۱۲۸; World Bank, 2022).

ج. حکمرانی اسلامی مطلوب (Desired Islamic Governance): تحقق ارزش‌ها، اهداف و احکام دین اسلام در تمامی سطوح حکمرانی - به ویژه در فضای مجازی - به گونه‌ای که عدالت، معنویت، کرامت انسانی، شفافیت، پاسخگویی شرعی و مشارکت واقعی مردم در تصمیم‌گیری‌ها تضمین شود. این گونه حکمرانی، مبانی خود را از قرآن کریم، سنت نبوی و سیره ائمه معصومین علیهم‌السلام استخراج می‌کند و هدف آن، سعادت دنیوی و اخروی انسان و جامعه است (زارعی و آرای، ۱۴۰۰، ص ۹ / عابدی درچه، ۱۴۰۲، ص ۶۵).

د. مدیریت فضای مجازی (Cyberspace Management): به معنای اداره اجرایی و عملیاتی امور فضای مجازی، دربرگیرنده سیاست‌گذاری‌های خرد، نظارت بر عملکرد نرم‌افزارهای کاربردی و کاربران و اجرای قوانین و مقررات مربوط به این فضا در سطح ملی و بین‌المللی است (Hofmann & Pawlak, 2023, p2139). این مفهوم بیشتر بر جنبه‌های فنی و عملیاتی تمرکز دارد.

هـ. حکمرانی فضای مجازی (Cyberspace Governance): اعمال سیاست‌ها، قواعد کلان، اصول، هنجارها و رویه‌های تصمیم‌گیری بر فضای مجازی با هدف تنظیم، هدایت و کنترل این فضا در سطح ملی و بین‌المللی است. این فرایند به وسیله دولت‌ها، بخش خصوصی و جامعه مدنی در نقش‌های مربوطه‌شان انجام می‌شود (Geneva Centre for Security Sector Governance, 2019, p4/ Klimburg & Mirtl, 2012, p20). این مفهوم جامع‌تر از مدیریت بوده و دربردارنده جنبه‌های راهبردی و مشارکت ذی‌نفعان گوناگون است. و. دولت مطلوب (Desired Government): به ساختار ایده‌آل و کارآمد یک نهاد حاکمیتی اشاره دارد که براساس شاخص‌هایی چون کارآمدی اجرایی، پاسخگویی نهادی، عدالت در توزیع منابع، شایسته‌سالاری در انتصابات و سلامت اداری عمل می‌کند. این مفهوم، برخلاف حکمرانی مطلوب که فرایندها و تعاملات چندسویه را دربرمی‌گیرد، بیشتر بر ویژگی‌های درونی و عملکردی خود نهاد دولت متمرکز است (Pierre & Peters, 2020, p1002).

این تعاریف، مرز مفهومی هر واژه را روشن می‌کند و از به‌کارگیری آن‌ها به جای یکدیگر جلوگیری می‌کند و به فهم دقیق‌تر محتوای مقاله کمک خواهد کرد.

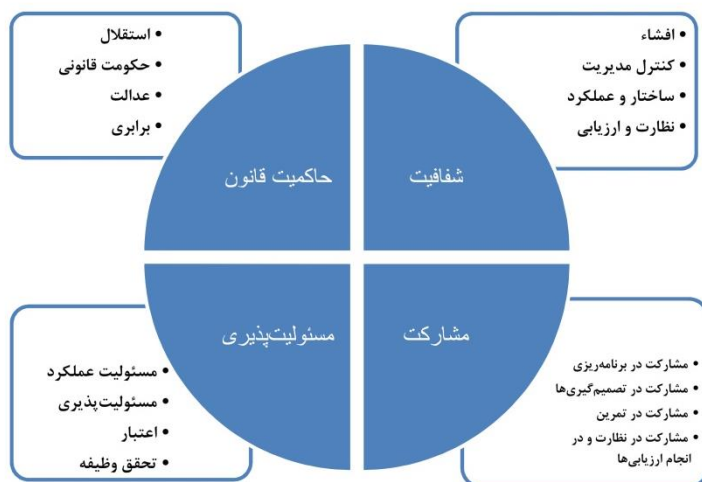
۲. حکمرانی اسلامی مطلوب

از ابتدای شکل‌گیری جوامع انسانی، اهمیت اداره صحیح جامعه برای تداوم حیات جمعی همواره موردتوجه بوده و ساختارهای مختلف حکمرانی براساس نیازهای جمعی شکل گرفته‌اند. حکمرانی را می‌توان فرایندی دانست که در آن گروهی منتخب یا مأمور به نمایندگی، تصمیم‌گیری و مدیریت امور سایر افراد را برعهده گرفته و همزمان، سایر اعضای جامعه مجری تصمیمات و خط مشی‌های تعیین‌شده می‌گردند. این فرایند، براساس کیفیت و کارایی در حوزه‌های گوناگون، همواره موضوع ارزیابی و داوری قرار داشته است.

نخستین بار مفهوم «حکمرانی خوب» در ادبیات اقتصادی، به وسیله اولیور ویلیامسون در سال ۱۹۷۹م مطرح شد. این مفهوم رفته‌رفته به ادبیات توسعه و سیاست‌گذاری جهانی هم راه

حکمرانی اسلامی مطلوب و حکمرانی فضای مجازی

یافت و بانک جهانی، در سال ۱۹۸۹م، گزارش سالانه خود را به شاخص‌ها و الزامات حکمرانی خوب اختصاص داد (ابراهیم‌پور و الیکی، ۱۳۹۵، ص ۳). بر اساس اسناد بین‌المللی، حکمرانی خوب دارای هشت ویژگی کلیدی از جمله مشارکت، اجماع محوری، مسئولیت‌پذیری، شفافیت، پاسخگویی، کارآمدی، عدالت و فراگیری اجتماعی و التزام به حاکمیت قانون است. هدف اساسی حکمرانی خوب، کاهش فساد، تأمین حقوق اقلیت‌ها، شنیدن صدای گروه‌های آسیب‌پذیر و پاسخگویی به نیازهای حال و آینده جامعه است. این محورهای کلیدی با جنبه‌های گوناگونی همراه هستند و تحقق آن‌ها در کنار هم، سبب ارتقای رضایت عمومی، گسترش توسعه و پیشرفت ملی خواهد شد. شکل (۱)، یک نمای کلی از ابعاد و مؤلفه‌های حکمرانی خوب را نشان می‌دهد.

شکل (۱): مؤلفه‌های حکمرانی مطلوب (مؤلفان)

در حوزه تطبیقی، شاخص‌های حکمرانی خوب غربی، بیشتر حول محورهایی چون شفافیت، پاسخگویی، مشارکت و قانون‌مداری متمرکز هستند، اما در حکمرانی اسلامی مطلوب، افزون‌براینها تأکید ویژه‌ای بر عدالت اجتماعی، کرامت انسانی، اخلاق و معنویت و مسئولیت شرعی وجود دارد (زارعی و آرابی، ۱۴۰۰، ص ۸). مسئله مهم آن است که

شاخص‌های حکمرانی اسلامی مطلوب نمی‌تواند صرفاً و عیناً معادل با مدل‌های مدرن غربی فرض شود و نیازمند بومی‌سازی و بازتعریف براساس مبانی دینی است. تمایزات مهم این دو رویکرد، در ریشه و غایت نهفته است: حکمرانی خوب غربی بر مبنای عقلانیت ابزاری و سودمندی سکولار پایه‌گذاری شده است، در حالی که حکمرانی اسلامی مطلوب از تعالیم توحیدی، فقهاتی و اخلاقی اسلام سرچشمه می‌گیرد و هدف نهایی آن، سعادت دنیوی و اخروی انسان است.

در مدل اسلامی، حکمرانی فراتر از صرف «اداره امور»، دربرگیرنده پرورش فردی و جمعی، تربیت و هدایت جامعه به سوی کمال انسانی است. تعریف عملیاتی حکمرانی اسلامی، تلاش برای تعمیق و نهادینه‌سازی عقلانیت تهذیب‌یافته، اخلاق و معنویت دینی و ارتقای کیفیت زندگی مادی و معنوی آحاد جامعه است (همان، ص ۹). در این راستا تأکید بر مردم‌گرایی، اجتناب از خودکامگی، پرهیز از عجله در صدور احکام، برابری و پرهیز از امتیازدادن‌های ناعادلانه نمونه‌هایی از مؤلفه‌های عملی حکمرانی اسلامی است (حمیدی و رمضان‌شمس، ۱۳۹۸، ص ۲۲۹). از این رو حکمرانی نه سلطه و دیکتاتوری است و نه بی‌مسئولیتی و بی‌نظمی، بلکه دربردارنده امانت‌داری، خدمتگزاری و حفاظت از حقوق و آزادی‌های آحاد جامعه است. در همین راستا رهبر معظم انقلاب اسلامی (۱۳۸۵)، مؤلفه‌هایی همچون عدالت‌خواهی، مبارزه با فساد، سلامت اعتقادی و اخلاقی مدیران، شایسته‌سالاری در انتصابات، قانون‌گرایی، تمرکززدایی، شفافیت و اطلاع‌رسانی صحیح، حفاظت از محیط زیست و مشارکت مردم در تصمیم‌سازی را پیامدهای حکمرانی مطلوب اسلامی برشمرده‌اند.^۱

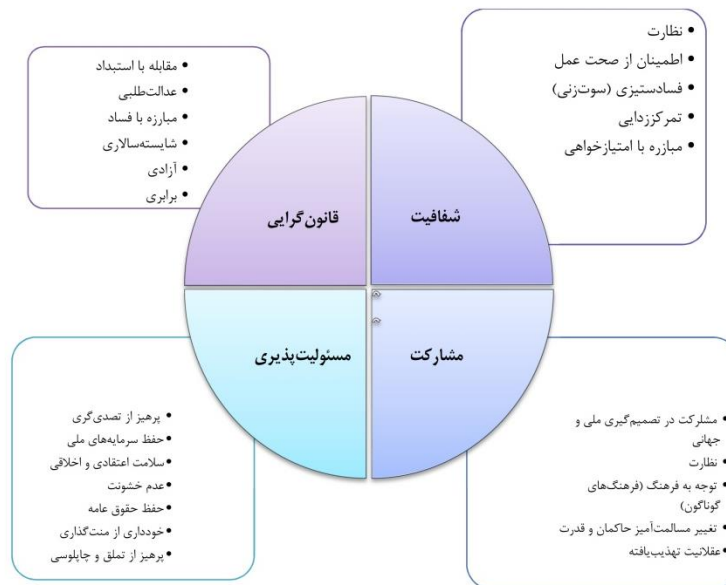
تفاوت بنیادین مدل اسلامی با مدل مدرن در این است که ارزش‌ها و باورهای دینی، محور سیاست‌گذاری و اداره جامعه قرار می‌گیرد. در مدل اسلامی، هدف حکمرانی، تحقق سعادت معنوی و مادی انسان است و هر شاخص باید بر این بنیاد سنجیده شود.

۱. بیانات مقام معظم رهبری در دیدار با رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت، تاریخ ۱۳۸۵/۶/۶. آدرس:

<https://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=3349>

حکمرانی اسلامی مطلوب و حکمرانی فضای مجازی

با این وجود ترکیب و تلفیق تجارب مدل‌های مدرن و آموزه‌های اسلامی، دو الگوی «حکمرانی اسلامی مطلوب» و «حکمرانی مطلوب اسلامی» را پیش روی پژوهشگران قرار داده است. البته با توجه به دیرینگی، جامعیت و شمول آموزه‌های اسلامی در موضوع حکمرانی، انتخاب عنوان «حکمرانی اسلامی مطلوب» اولویت خاصی دارد. در این رویکرد، ضمن برشمردن تمام ویژگی‌های حکمرانی خوب، جنبه‌های اختصاصی و غنی مدل اسلامی، همچون توجه به کرامت انسانی، معنویت و اخلاق‌مداری هم برجسته شده و پیشنهاد می‌شود و از تمامی ظرفیت‌های این رویکرد جامع برای ارتقای کیفیت حکمرانی در جامعه و فضای مجازی بهره گرفته شود.

شکل (۲): مؤلفه‌های حکمرانی اسلامی مطلوب (مؤلفان)

مقایسه تطبیقی حکمرانی اسلامی مطلوب و حکمرانی خوب نشان می‌دهد که هرچند برخی شاخص‌ها همچون شفافیت، پاسخگویی و مشارکت در هر دو الگو مشترک است، اما حکمرانی اسلامی مطلوب تأکید زیادی بر عدالت، معنویت، اخلاق، کرامت انسانی و التزام

به احکام اسلامی دارد. تفاوت بنیادین این دو الگو در مبانی ارزشی و غایت‌شناسی است. حکمرانی خوب مبتنی بر عقلانیت ابزاری و توسعه مادی است، درحالی‌که حکمرانی اسلامی مطلوب، هدف غائی خود را رشد معنوی و سعادت اخروی جامعه قرار می‌دهد. جدول زیر تفاوت‌های کلیدی این دو را نشان می‌دهد:

جدول (۱): تفاوت‌های کلیدی حکمرانی خوب و حکمرانی اسلامی مطلوب

شاخص حکمرانی خوب (مدرن)	شاخص حکمرانی اسلامی مطلوب
شفافیت	شفافیت + صداقت دینی
پاسخگویی	پاسخگویی + مسئولیت شرعی
مشارکت	مشارکت + مشورت اسلامی
عدالت	عدالت + قسط قرآنی
قانون‌مداری	قانون‌مداری + التزام به شریعت
کارآمدی	کارآمدی + رعایت اخلاق و معنویت

همچنین، حکمرانی اسلامی مطلوب، تأکید ویژه‌ای بر «مردم‌محوری» و «عدالت اجتماعی» دارد و مشارکت مردم را نه تنها در قالب رأی‌دهی، بلکه در قالب مشورت و نظارت پی‌درپی بر حاکمیت می‌بیند. باید گفت اگر به جای حکمرانی مطلوب، مفهوم «دولت مطلوب» به کار برود، شاخص‌ها بیشتر بر کارآمدی اجرایی، پاسخگویی، عدالت، شایسته‌سالاری و سلامت اداری متمرکز می‌شوند؛ درحالی‌که حکمرانی مطلوب، مفهومی فراتر از دولت و دربردارنده مشارکت نهادهای اجتماعی، بخش خصوصی و جامعه مدنی است و بر فرایندهای تصمیم‌گیری جمعی و تعامل چندسویه تأکید دارد. ازاین‌رو حکمرانی مطلوب جامع‌تر و چندبعدی‌تر از دولت مطلوب است (Pierre & Peters, 2020, p1004).

در این پژوهش، برای عملیاتی‌کردن مفهوم حکمرانی اسلامی مطلوب، پنج شاخص کلیدی به‌عنوان معیار ارزیابی سطوح مختلف حکمرانی، به‌ویژه در حوزه فضای مجازی، معرفی شده است که دربردارنده تضمین عدالت اطلاعاتی و دسترسی برابر به اطلاعات سالم و مفید، رعایت کرامت و حریم خصوصی کاربران بر مبنای آموزه‌های اسلامی، شفافیت و پاسخگویی کامل نهادهای حاکمیتی و نظارتی، مشارکت فعال نخبگان و مردم در

سیاست‌گذاری و تصمیم‌سازی فضای مجازی، التزام به اخلاق اسلامی در تولید، انتشار و مصرف محتوا می‌باشد.

۳. حکمرانی فضای مجازی

امروزه حکمرانی فضای مجازی، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین چالش‌های سیاست‌گذاری ملی و جهانی مطرح است. توسعه ابزارهای رسانه‌ای جدید مبتنی بر اینترنت، مفهوم فضای مجازی را به عرصه حیات بشر وارد ساخته و تمام جنبه‌های زندگی را دگرگون کرده است. فضای مجازی با ماهیتی عددی، جهانی، غیرمرکزی، تعاملی و به‌هم‌پیوسته، زیست‌بوم نوینی را ایجاد کرده که از جهان فیزیکی متمایز است (عاملی، ۱۳۹۶، ص ۶۸). این محیط علاوه بر ارائه فرصت‌های گسترده اقتصادی، اجتماعی و سیاسی، بستری برای بروز تهدیدهای بی‌سابقه هم فراهم کرده است؛ مواردی مانند نظارت غیرقانونی، جمع‌آوری داده‌های شخصی، تأثیرگذاری بر فرایندهای دموکراتیک و ارتکاب نوین‌ترین انواع جرایم (Geneva Centre for Security Sector Governance, 2019, p4).

با گسترش فضای مجازی، مشکلات و چالش‌های نوظهوری مطرح شده‌اند که پیش‌تر وجود نداشتند یا دارای چنین گستره و شدتی نبودند. از جمله این معضلات می‌توان به تغییر رفتارهای اجتماعی، افزایش جرایم مالی و اقتصادی (مانند فیشینگ و کلاهبرداری)، پیدایش تبهکاری‌های سازمان‌یافته و فعالیت آزاد گروه‌های تروریستی اشاره کرد؛ امری که امنیت ملی و فراملی کشورها را به مخاطره انداخته است. دیجیتالی شدن جامعه و حضور فراگیر در فضای مجازی هم پیامدهایی چون آسیب‌پذیری‌های امنیتی جدید را به همراه داشته است که نیازمند انعطاف‌پذیری و آگاهی سایبری اساسی است (Foppen, 2022, p4). از آنجایی که بیشتر مردم، خطرات این فضا را دست‌کم می‌گیرند، تنها رفتارهای انفرادی محافظتی پاسخگو نخواهد بود و نیاز به سیاست‌گذاری و قانون‌گذاری هدفمند احساس می‌شود.

در این بستر، اهمیت حکمرانی فضای مجازی، بیش‌تر آشکار می‌شود؛ چراکه دولت‌ها و دیگر بازیگران باید بتوانند افزون‌بر کاهش تهدیدات، هدایت و حمایت کارآمدی از کاربران را

به عمل آورند. در این باره آنچه به ویژه اهمیت دارد، توجه به مفهوم حکمرانی و اعمال اقتدار است. به بیان دیگر دولت‌ها باید بتوانند هم نقش خود را در تنظیم فضای مجازی اعمال کرده و هم اقتدار لازم برای مدیریت این فضا را حفظ کنند (Karim et al, 2019, p.2638).

برای حکمرانی فضای سایبر، دو رویکرد کلیدی متصور است: جنبه اول، بُعد فیزیکی است که به مقررات‌گذاری درباره حقوق سرزمینی و اقتدار ملی می‌پردازد؛ جنبه دوم، بُعد تکنوکراتیک بوده و نسبت به موضوعاتی چون حریم خصوصی کاربران، حفاظت داده‌ها و مقررات محتوایی حساس است (Hofmann & Pawlak, 2023, p.2127).

اما این نوع حکمرانی با چالش‌های اساسی روبه‌رو است؛ زیرا ویژگی‌های خاص فضای مجازی از جمله نامتقارنی، ناشناسی و قابلیت کاربری دوگانه، نظام سنتی حکمرانی مبتنی بر دولت محوری را زیر سؤال برده و مفاهیمی چون امنیت، مرزها و حقوق بشر را هم به چالش می‌کشد (Emerson, 2016, p.183). به همین سبب تقویت رویکردهای نوین حکمرانی و اعمال مدیریتی مختص این فضا، ضروری است.

در نهایت باید تأکید کرد که چالش حکمرانی فضای مجازی نه تنها بازی قدرت میان دولت‌ها، بلکه از دست رفتن کنترل حاکمیت درون دولت‌ها را هم در برمی‌گیرد و آینده حکمرانی در این حوزه، در ایجاد تعادل میان رقابت قدرت‌های بزرگ و مسئله عدم تقارن قدرت نهفته است (Liaropoulos, 2017, p.33).

۴. شاخص‌های حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی

در ادامه، حکمرانی فضای مجازی براساس چهار شاخص شفافیت، قانون‌گرایی، مشارکت و مسئولیت‌پذیری که پیش‌تر به‌عنوان شاخص‌های کلیدی حکمرانی اسلامی مطلوب استخراج شد، تحلیل می‌شود. ساختار بحث، به‌گونه‌ای تنظیم شده است که هر یک از این شاخص‌ها در فضای مجازی، تعریف، تبیین و با نمونه‌های عینی بررسی می‌شود تا چهارچوب مفهومی پژوهش رعایت شود. مطالعات جدید نشان می‌دهد که تحقق حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی، نیازمند ایجاد نهادهای ناظر مستقل، تدوین قوانین شفاف

حکمرانی اسلامی مطلوب و حکمرانی فضای مجازی

و قابل اجرا، افزایش سواد رسانه‌ای و ارتقای مشارکت نخبگان و جامعه مدنی در فرایند سیاست‌گذاری است (UNESCO, 2022/ Jayawardane et al., 2019, p67). به‌عنوان مثال، تجربه کشورهای اسلامی موفق در حوزه حکمرانی فضای مجازی نشان می‌دهد که ترکیب راهبردهای بومی با استانداردهای جهانی می‌تواند به افزایش اعتماد عمومی و کارآمدی حکمرانی منجر شود (Wahid, 2024, p.5).

شفافیت در حکمرانی فضای مجازی: شفافیت در حکمرانی اسلامی فراتر از صرفاً دسترسی به اطلاعات است. این مفهوم در بردارنده صداقت دینی، عدم ابهام و راستگویی در تمامی سطوح تصمیم‌گیری و اجرا است. در فضای مجازی، شفافیت اسلامی به معنای وضوح در قوانین و مقررات، عدم پنهان‌کاری در سیاست‌های فیلترینگ و دسترسی به اطلاعات و مبارزه قاطع با فساد و رانت‌خواری در این حوزه است (بشیری و همکاران، ۱۳۹۹، ص ۱۴۸). این امر در بردارنده نظارت هوشمندانه بر فضای مجازی و مبارزه با فساد در بحث فیلترینگ می‌شود. به این معنا که راهکار ایجاد شفافیت در این حوزه، گامی مؤثر در تحقق حکمرانی اسلامی مطلوب مدنظر است.

قانون‌گرایی در حکمرانی فضای مجازی: قانون‌گرایی در حکمرانی اسلامی به معنای التزام به قوانین برگرفته از شریعت و منطبق با اصول اسلامی است. این قوانین باید عادلانه، روشن و قابل اجرا باشند و حقوق متقابل شهروندان و حاکمیت را تضمین کنند (فیروزآبادی، ۱۳۹۹، ص ۹۳). در فضای مجازی، قانون‌گرایی اسلامی به معنای تدوین و اجرای قوانینی است که افزون‌بر حفظ امنیت و نظم، توسعه آزادی‌های مشروع و دموکراسی (به معنای اسلامی آن) را هم به ارمغان آورد. این در بردارنده مقابله با نقض حریم خصوصی، کلاهبرداری‌های اینترنتی و نشر اکاذیب در چهارچوب قوانین اسلامی است. توسعه آزادی و توسعه دموکراسی به‌عنوان دو مؤلفه اصلی، قابلیت اجرایی دارد که دستاورد آن، فراهم‌شدن حکمرانی اسلامی مطلوب در این حوزه است.

مشارکت در حکمرانی فضای مجازی: مشارکت در حکمرانی اسلامی فراتر از مشارکت صرفاً سیاسی، در بردارنده مشورت، همفکری و نظارت مستمر مردم و نخبگان بر عملکرد

حاکمیت است. در فضای مجازی، مشارکت اسلامی به معنای دخیل کردن واقعی نخبگان دینی و دانشگاهی، کارشناسان فنی و عموم مردم در فرایند سیاست‌گذاری و تصمیم‌گیری‌های کلان مرتبط با این فضا است (دهقان‌اشکذری و جلالی‌فراهانی، ۱۴۰۱، ص ۲۱۲). این بردارنده مشارکت در تصمیم‌گیری و نظارت عامه بر عملکردها، به‌عنوان مؤلفه‌های تحقق مشارکت در مدیریت اسلامی مطلوب است که می‌تواند در حوزه فضای مجازی هم تسری یابد. این رویکرد به افزایش مشروعیت تصمیمات و کاهش نارضایتی‌ها کمک می‌کند.

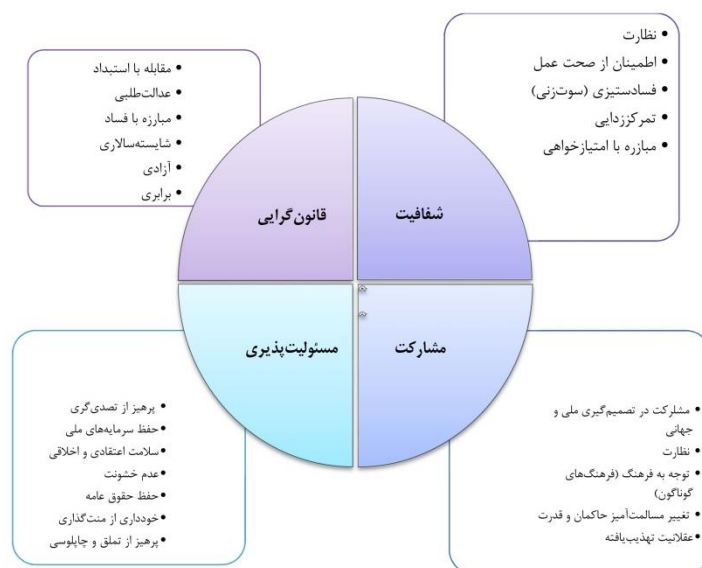
مسئولیت‌پذیری در حکمرانی فضای مجازی: مسئولیت‌پذیری در حکمرانی اسلامی به معنای پاسخگویی نهادهای حاکمیتی در برابر خداوند، مردم و قوانین شرعی است. این مسئولیت‌پذیری در بردارنده حفظ حقوق عامه، صیانت از سرمایه‌های ملی (اعم از مادی و معنوی) و تضمین امنیت و سلامت فضای مجازی برای تمامی شهروندان است. در فضای مجازی، این مفهوم به معنای پاسخگویی در قبال پیامدهای سیاست‌ها، مبارزه با فساد (مانند فساد در فیلترینگ) و تضمین برابری در دسترسی و استفاده از خدمات است (Mikova, 2017, p62). حفظ حقوق عامه و حفظ سرمایه‌های ملی هم به‌عنوان مؤلفه‌هایی است که می‌تواند سبب تحقق ایجاد مسئولیت‌پذیری مدنظر حکمرانی اسلامی مطلوب در حوزه فضای مجازی باشد.

۵. چالش‌های حکمرانی فضای مجازی و راهکارهای حکمرانی اسلامی مطلوب

اگرچه این ادعا که بتوان تمام جنبه‌های این حکمرانی را در فضای مجازی برقرار کرد، امری تحقق‌ناپذیر است، اما تحقق بخش‌هایی از آن که بتواند نشانگر و نماینده تفکر اسلامی در روند حکمرانی باشد، توانایی معرفی به‌عنوان نمونه‌ای مطلوب در حکمرانی این حوزه را دارا می‌باشد. برخی تحقیقات، حکایت از این دارد که «حکمرانی فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران با چالش‌های گوناگونی از جمله تشتت و تعارض نهادی، ناپایداری سیاستی، بی‌توجهی به زمینه‌های اجتماعی و افکار عمومی در امر سیاست‌گذاری و غلبه نگاه فنی تکنیکی روبه‌رو است که سبب شده است تا حکمرانی در این زمینه، با نقطه مطلوب، فاصله چشم‌گیری داشته باشد» (قربانی و همکاران، ۱۴۰۲، ص ۵)، اما می‌توان نقطه مطلوب را با رویکرد حکمرانی مطلوب

حکمرانی اسلامی مطلوب و حکمرانی فضای مجازی

اسلامی تحقق بخشید؛ چراکه این رویکرد توانایی غلبه بر نقاط ضعف گفته شده را دارد و افزون بر ایجاد مشارکت، فسادستیزی، آزادی، برابری و تحقق عدالت را در پی دارد. آنچه که امروزه سبب نارضایتی در حوزه حکمرانی فضای مجازی شده است، دایره بر همان نقاط ضعف پیش گفته است و سبب شده است که برای نمونه، در امر فیلترینگ افزون بر نقض آزادی مردم در دسترسی به اطلاعات، فساد گسترده در فروش ابزارهایی همچون فیلتر شکن به وسیله عده‌ای با رانت‌های مختلف اتفاق بیفتد. ضمن اینکه، حتی فیلترینگ هم برای برخی افراد، به استناد جایگاه حقوقی آنان ملغی شده و از این رو، برابری دچار خدشه شده است. تمام این امور مشارکت مردم در حکمرانی فضای مجازی را کاهش داده و به طور عملی، کاربران را به سمت دورزدن ابزارهای حکمرانی سوق داده است. از این رو در صورت تحقق حکمرانی اسلامی مطلوب که مؤلفه‌های مختلفی را در خود نهفته دارد، می‌توان مدیریت و حکمرانی مناسبی را در این عرصه برقرار کرده و در نهایت، هدف غائی حکمرانی یعنی رضایت مردم را تحقق بخشید. شکل (۳) توصیف‌کننده نقش حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی است.

شکل (۳): دستاوردهای تحقق حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی (منبع: مؤلفان)

براساس شکل (۳)، آنچه که مطمح نظر حکمرانی اسلامی مطلوب در چهار حوزه ایجاد شفافیت، تحقق قانون‌گرایی، مشارکت و ایجاد مسئولیت‌پذیری بوده است، در فضای مجازی قابلیت اجرایی شدن و تحقق را دارد. براین اساس ایجاد شفافیت به وسیله نظارت هوشمندانه بر فضای مجازی و مبارزه با فساد در بحث فیلترینگ را می‌تواند در پی داشته باشد. به این معنا که راهکار ایجاد شفافیت در این حوزه، گامی مؤثر در تحقق حکمرانی اسلامی مطلوب مدنظر می‌باشد. همچنین در حوزه تحقق قانون‌گرایی، توسعه آزادی و توسعه دموکراسی به‌عنوان دو مؤلفه اصلی قابلیت اجرایی دارد که دستاورد آن، فراهم شدن حکمرانی اسلامی مطلوب در این حوزه است. از آنجایی که مشارکت در تصمیم‌گیری و نظارت عامه بر عملکردها (Ghafoori et al, 2024, p.131) به‌عنوان مؤلفه‌های تحقق مشارکت در مدیریت اسلامی مطلوب مطرح می‌باشد، می‌توان در حوزه فضای مجازی نیز تسری یابد. درنهایت در بحث ایجاد مسئولیت‌پذیری نیز حفظ حقوق عامه و حفظ سرمایه‌های ملی نیز به‌عنوان مؤلفه‌هایی است که می‌تواند باعث تحقق ایجاد مسئولیت‌پذیری مدنظر حکمرانی اسلامی مطلوب در حوزه فضای مجازی باشد.

نتیجه

پژوهش پیش رو، نشان داد که حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی تنها با اقتباس از مدل‌های غربی حکمرانی خوب، تحقق‌پذیر نیست و نیازمند بازتعریف شاخص‌ها و سیاست‌ها براساس مبانی دینی و فرهنگی ایران است. عدالت، معنویت، کرامت انسانی و التزام به ارزش‌ها و احکام اسلامی، مهم‌ترین وجوه تمایز این الگو با الگوهای مدرن است. برای تحقق حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی، لازم است سیاست‌گذاران ضمن توجه به ارزش‌های اسلامی، شاخص‌های عدالت اطلاعاتی، شفافیت، قانون‌گرایی، مشارکت و مسئولیت‌پذیری را بر مبنای آموزه‌های دینی بازتعریف و عملیاتی کنند. این بازتعریف، دربردارنده تفسیر عمیق‌تر و انضمامی‌تر مفاهیم مشترک (مانند شفافیت به‌معنای صداقت دینی، قانون‌گرایی به‌معنای التزام به شریعت) و افزودن جنبه‌های اختصاصی (مانند کرامت

انسانی و اخلاق اسلامی) است.

افزون بر این مشارکت نخبگان دینی و دانشگاهی در تدوین سیاست‌های فضای مجازی و ایجاد نهادهای نظارتی مستقل با رویکرد اسلامی، از الزامات اساسی برای تضمین کارآمدی و مشروعیت حکمرانی در این حوزه است. این مشارکت می‌تواند به ارتقای سواد رسانه‌ای، افزایش اعتماد عمومی و تقویت نظارت مردمی سبب شود که خود از عوامل کلیدی موفقیت در حکمرانی فضای مجازی به‌شمار می‌روند.

مطالعات تطبیقی نشان می‌دهد کشورهایی که توانسته‌اند حکمرانی فضای مجازی خود را با ارزش‌های بومی و دینی پیوند بزنند، موفق‌تر بوده‌اند و این امر به افزایش انسجام اجتماعی، کاهش تعارضات فرهنگی و ارتقای امنیت فضای مجازی کمک کرده است. از این رو بازتعریف شاخص‌ها و سیاست‌ها باید در چهارچوبی جامع و چندسطحی صورت گیرد که جنبه‌های فنی، حقوقی، فرهنگی و اجتماعی را دربرگیرد. این پژوهش تأکید می‌کند که حکمرانی اسلامی مطلوب، با محوریت انسان به‌عنوان خلیفه الهی و با هدف سعادت دنیوی و اخروی، می‌تواند پاسخی جامع و پایدار به چالش‌های فضای مجازی ارائه دهد که فراتر از رویکردهای صرفاً ابزاری یا امنیتی است.

اگر به جای حکمرانی مطلوب، مفهوم «دولت مطلوب» به کار رود، شاخص‌ها بیشتر بر کارآمدی اجرایی، پاسخگویی، عدالت، شایسته‌سالاری و سلامت اداری متمرکز می‌شوند؛ در حالی که حکمرانی مطلوب، مفهومی فراتر از دولت و شامل مشارکت نهادهای اجتماعی، بخش خصوصی و جامعه مدنی است و بر فرایندهای تصمیم‌گیری جمعی و تعامل چندسویه تأکید دارد. از این رو حکمرانی مطلوب جامع‌تر و چندبعدی‌تر از دولت مطلوب است.

این پژوهش با ارائه چهارچوبی مفهومی و تبیین راهکارهایی عملی، مسیر روشنی برای ارتقای حکمرانی فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران ترسیم کرده است. این چهارچوب می‌تواند مبنای سیاست‌گذاری‌های آینده قرار گیرد و به توسعه ادبیات علمی حوزه حکمرانی اسلامی در فضای مجازی کمک کند. همچنین، پیشنهاد می‌شود تحقیقات آتی به بررسی

تجربیات عملی پیاده‌سازی این شاخص‌ها و ارزیابی اثربخشی آن‌ها در سطح ملی و منطقه‌ای پردازند. به‌ویژه، انجام مطالعات موردی و پیمایشی برای سنجش میزان تحقق هر یک از شاخص‌های حکمرانی اسلامی مطلوب در فضای مجازی ایران و شناسایی موانع و فرصت‌های پیش‌رو، از اهمیت بالایی برخوردار است.

منابع

۱. ابراهیم‌پور، حبیب و فهیمه الیکلی (۱۳۹۵). «بررسی نقش حکمرانی خوب در کارآمدی دولت‌ها». کنفرانس بین‌المللی نخبگان مدیریت. تهران.
۲. بشیری، سعید و سیدمصطفی ابطحی و علی مرشدی‌زاد (۱۳۹۹). «نقش فضای مجازی بر وضعیت شفافیت در ایران (بررسی دیدگاه دانشجویان دانشگاه آزاد اسلامی واحد علوم و تحقیقات)». فرهنگ در دانشگاه اسلامی. ۱۰(۳۴)، ص ۱۲۷-۱۵۶.
۳. حمیدی، کامبیز و امیرحسین رمضان‌شمس (۱۳۹۸). «مدیریت و حکمرانی در اسلام از منظر نهج‌البلاغه». فصلنامه رویکردهای پژوهشی نو در علوم مدیریت. ۲(۱۱)، ص ۲۲۳-۲۴۸.
۴. خامنه‌ای، سیدعلی، بیانات حضرت آیت‌الله خامنه‌ای در پایگاه حفظ و نشر آثار حضرت آیت‌الله‌العظمی خامنه‌ای به آدرس: <https://farsi.khamenei.ir>
۵. دهقان‌اشکذری، محمدحسین و غلامرضا جلالی‌فراهانی (۱۴۰۱). «ارائه الگوی حکمرانی مردم‌محور اسلامی بر فضای مجازی». حکمرانی متعالی. ۲(۴)، ص ۲۰۶-۲۴۵.
۶. روحانی، ابوالفضل و مهدی روحانی (۱۴۰۲). «نقش فضای مجازی در حکمرانی ملی جمهوری اسلامی ایران». مطالعات بین‌رشته‌ای دانش راهبردی. ۱۳(۵۳)، ص ۶۱-۸۴.
۷. زارعی، مجتبی و وحید آرایبی (۱۴۰۰). «واکاوی و نقد الگوی حکمرانی خوب؛ تبیین شاخص‌های حکمرانی اسلامی مبتنی بر قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران». پژوهش‌های انقلاب اسلامی. ۳۷، ص ۷-۲۵.
۸. کلهری، احمد و علی محسنی و محمدحسن الهی‌منش (۱۴۰۱). «ارزیابی شاخص‌های حکمرانی خوب در جمهوری اسلامی ایران». راهبرد سیاسی. ۶(۲)، ص ۹۹-۱۱۲.
۹. فیروزآبادی، سیدابوالحسن (۱۳۹۹). درآمدی بر حکمرانی فضای مجازی. تهران:

انتشارات دانشگاه امام صادق علیه السلام.

۱۰. فیروزآبادی، سیدابوالحسن و جواد آزادی احمدآبادی (۱۳۹۹). «تحلیل پیشینه حکمرانی فضای مجازی جمهوری اسلامی ایران». دانش سیاسی. ۱۶ (۳۲). ص ۵۹۸-۵۶۳.
۱۱. قربانی، علیرضا و مهدی حمزه‌پور و علی اصغر کیا (۱۴۰۲). «شناسایی و تحلیل راهبردی عوامل مؤثر بر بهبود عملکرد حکمرانی فضای مجازی در جمهوری اسلامی ایران». مطالعات رسانه‌های نوین. ۹ (۳۶)، ص ۱-۴۳.
۱۲. عابدی‌درچه، محسن (۱۴۰۲). «الزامات حکمرانی اسلامی فضای مجازی در گام دوم انقلاب اسلامی». رهیافت‌های نوین مدیریت جهادی و حکمرانی اسلامی. ۳ (۱). ص ۶۱-۸۱.
۱۳. کاوه‌پیشقدم، محمدکاظم و حمیدرضا حقیقت و محمد جلیل‌فر (۱۴۰۲). «حکمرانی اسلامی از نگاه آیت‌الله نائینی». جامعه و سیاست. ش ۱، ص ۴-۱۵.
۱۴. عاملی، سیدرضا (۱۳۹۶). فلسفه فضای مجازی. تهران: امیرکبیر.
۱۵. مرشدزاده، علی (۱۳۹۶). «حکمرانی خوب، و حکمرانی مطلوب در تمدن نوین اسلامی». آینده‌پژوهی ایران. ۲ (۲). ص ۱۲۵-۱۴۰.
۱۶. مفتاح، محمدهادی و غلامعلی قاسمی و نسرین کردنژاد (۱۳۹۴). «امکان‌سنجی اجرای نظریه حکمرانی خوب در جوامع اسلامی با تأکید بر جمهوری اسلامی ایران». پژوهش تطبیقی حقوق اسلام و غرب. ۲ (۲). ص ۱۵۱-۱۷۵.
۱۷. هداوند، مهدی (۱۳۸۴). «حکمرانی خوب، توسعه و حقوق بشر». حقوق اساسی. ۴ (۲). ص ۵۱-۸۶.
18. Emerson, R. G. (2016). "Limits to a cyber — threat". *Contemporary Politics*. 22, pp178_196.
19. Foppen, Elsa (2024). "Cyber governance; Investigating conceptualization of cybercrime and actors and tasks in cyber governance". *M.A Thesis, University of Twente*.
20. Ghafoori, P; Ostovar Sangari, K.; Alemohammad, S. R. (2024). "The Optimal Model of Oversight for Institutions

and Executive Bodies Utilizing Cyberspace in Light of Iranian Laws". *Legal Studies in Digital Age*. 3(3), pp126_133.

21. Geneva Centre for Security Sector Governance (2019). *Guide to Good Governance in Cybersecurity*.
22. Hofmann, Stephanie C.; Pawlak, Patryk (2023). "Governing cyberspace: policy boundary politics across organizations". *Review of International Political Economy*. 30(6), pp2122 – 2149.
23. Islam, Md. Nazrul (2012). "Understanding good governance in Islam: A conceptual analysis". *International Journal of Islamic Thought*. 1, pp49 – 62.
24. Jayawardane, Sash; Larik, Joris; Kaul, Mahima (2016). "Governing Cyberspace: Building Confidence Capacity and Consensus". *Global Policy*. 7(1), pp66 – 68.
25. Karim, Ridoan; Bonhi, Tasmeeem Chowdhury; Afroze, Rawnak (2019). "Governance Of Cyberspace: Personal Liberty VS. National Security". *International Journal of Scientific and Technology Research*. 8 (11), pp2636 – 2641.
26. Klimburg, A., Mirtl, P (2012). "Cyberspace and governance – a primer". *Österreichisches Institut für Internationale Politik*. 65.
27. Liaropoulos, Andrew N. (2017). *Cyberspace Governance and State Sovereignty, Democracy and an Open – Economy World Order Book*. Springer International Publishing.
28. Mikova, Rebecca (2024). *Seeking accountability for cyber – attacks: challenges of attribution and subsequent responses*,

- In book: Accountability in cybersecurity, DCAF – Geneva Centre for Security Sector Governance.*
29. Pierre, J., & Peters, B. G. (2020). *Governance, Politics and the State*. Red Globe Press.
 30. Rusyidi, I. (2023). "Good Governance According To Islamic Perspective". *Munaddhomah: Jurnal Manajemen Pendidikan Islam*. 4(4), pp1001–1007.
 31. UNESCO. (2022). *Internet Universality Indicators: A Framework for Assessing Internet Development*.
 32. UNDP (2010), *Characteristics of good governance present*, at: www.imf.org/euernalipub/ft/exvpgoven/govindex.html.
 33. Wahid, Soleh Hasan (2024). "Exploring the intersection of Islam and digital technology: A bibliometric analysis". *Social Sciences & Humanities Open*. 10, pp1 – World Bank. (2022). *Worldwide Governance Indicators*. https://www.worldbank.org/en/publication/worldwide_governance_indicators